

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

С. ЄФРЕМОВ

В ТІСНИХ РЯМЦЯХ
УКРАЇНСЬКА КНИГА
в 1798—1916 р.р.

КИЇВ—1926

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

С. ЄФРЕМОВ

В ТІСНИХ РЯМЦЯХ

УКРАЇНСЬКА КНИГА В 1798—1916 РР.

Київськ. Окрліт № 19570.
Держ. Трест «Київ Друк»
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 71г—250.

В тісних рямцях.

Українська книга в 1798—1916 рр.

I.

Доля української книги щільно зв'язується з двома моментами, що однаково діяли протягом усієї її історії, тільки що кожен тягли у бік просто таки протилежний. Один—це вимоги нового часу, що викликали відродження українського письменства з кінця XVIII віку і повагом, ступінь по ступеню, вели до того, щоб розсунути рямці письменства, а разом і книжної продукції. Другий—це своєрідна політика московського уряду, що так само повагом, ступінь по ступеню, йшла за спробами відродження і силкувалась їх у корені підтяти, тії рямці звужуючи, іноді зводючи їх на порожнє просто таки місце. Один—це внутрішня творча сила народа, що намагався вибитися врешті на націю й жити повним національним життям. Другий—це зовнішня руйнівна сила, що нівелювала розбуркані змагання й приборкувала їх, різні переходючи стадії насильства. Власне боротьба цих двох сил сповняє цілу історію української книги і по спільнодійній отих сил і йшла доля письменства та книги нашої.

XVIII вік був у нашій історії взагалі часом критичним, коли вперше цілком виразно виходять на сцену супротивні сили, як одгуки двох ворожих систем життя, і стинаються в упертій, на життя і на смерть, нерівній боротьбі. Попередній час, коли провадилася завзята боротьба з Польщею й польщиною, боротьба на економічному, соціальному й культурному ґрунті окрасилася була, відповідно до духу епохи, в своєрідний релігійний колір. Релігійні змагання покривали собою інші, більш навіть істотні, через те, що на чолі боротьби, а надто культурної стояло духовенство, монастирі та близькі до них міщанські брацтва,—от і літературний та книжковий рух виявлявся переважно в формах релігійних. Монастирі, огнища колишньої письменности й „книжного списання“ по традиції стали й центром новоявленої друкарської справи. Меценати з мирського стану — оті Мамоничі, Ходкевичі, Острозькі — ненадовго зберегали в собі запал до культурної діяльності й швидко простигали, тоді як монастирі провадили свою справу систематично й уперто, не кидаючи її ні за яких обставин. Київська Лавра одна певне дала друкованого матеріалу більше, ніж усі інші того часу друкарні на Україні. Згодом місце її заступає теж Лавра-Почаївська. Натурально, що і найвнє просвітництво того часу наскрізь релігійним духом було перейняте, а друкарська техніка обслуговувала головним чином церковні потреби, зв'язана була з релігійним рухом, що силкувався навпроти католицької пропаганди й екепанзії щось своє на одсіч поставити.

Справа потроху міняється по тому, як Україна одірвалася од Польщі. „Старожитній вірі“, традиційному „благочестію“, ніщо вже

ніби не загрозувало під одновірною Москвою, і хоча те „благочестіє“ не однаково розуміли на Москві й на Україні, але принаймні формально віра була одна, і боротьба вже здавалась непотрібною. З другого боку і час брав своє—час, коли цивілізований світ тодішній узяв нарешті курс на реакцію проти переваги релігії в житті, на вільнодумність, на емансипацію од церкви, на культурне просвітництво. Просвітний світський рух на Заході, од Рабле і Гоббса до енциклопедистів, не міг не одбиватись на Україні, що все ще зберегала була деякі традиційні звязки з Заходом безпосередньо,—і в письменстві починають у нас проступати вже практичні тенденції. Письменники обертаються до історичних праць, до кодифікації законодавства, до популяризації тодішньої науки, до сатири у всяких формах. Дух часу виразно проступає в тодішньому письменстві, але ще більш може він проступав у друкарстві і саме тут вступає в діло ота друга сила, яка розсушені трохи рямці збиває так тісно, що між ними вже жадного місця для нової і новочасної книги не лишається. Уже в XVII в. українські видання на Москві не раз палено, заборонювано й іншими способами нищено; а р. 1720-го цар Петро I-й дав виразну формуловку тенденціям що до України своїх попередників, сучасників і навіть наступників. „Вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатають“—цей уступ з указу 1720 року надовго визначив долю української книги, а заведена цим указом спеціально для України цензура справляла своє діло так ретельно, що долю тую можна характеризувати, як повне знищення на Україні всякої книжної продукції, опріч церковної, та й то під московський гребінець обстриженої. Наслідком було—занепад друкарства, занепад письменства, занепад письменности і школи, занепад усенької культури й віками нагромадженого культурного набутку. Всі твори, що еплодила була українська думка протягом цілого XVIII-го віку, обертаються в рукописах і здебільшого гинуть, частинно пробиваючись до друкарського станка аж за наших хіба часів, вже не як актуальна робота живих поколінь, а як сировий архівний матеріал давно віджитого побуту. Українська книга зникає з обігу цілком, друкарство зробилось річчю непотрібною і навіть небезпечною, і тільки одна Почаївська Лавра, руками ченців-Василіян, пробує по-за межами досягання того указу щось робити для підтримання булої слави української книги. Але руки ці, як на той час, були вже занадто ветхі й застарілі, і тому робота їхня значних не дає наслідків. Тим дужче зате тріумфувала система, з такою лапідарною силою висловлена в тому однісінькому рядкові: „вновь книг никаких... не печатають“...

Серед таких-от зловорожих обставин починається в кінці XVIII в. відродження українського письменства, а разом з ним і української книги. Обставини ції мали силу—часом більшу, часом меншу—протягом більш як сотні років тернистого животіння української книги—буквально аж до самісінької великої революції 1917 року¹...

II.

За перший твір відродженого і відновленого українського письменства справедливо вважають „Енеїду“ Івана Котляревського, що вийшла 1798 р. Цим же таки роком треба датувати й української

¹ Ні докладної статистики, ні навіть систематичної бібліографії чи оглядів книжної нашої продукції за весь цей період ми не маємо. Отже доводиться користуватися з самих загальних показників,—див. далі.

нової книги початок. Але треба сказати, що попередня шалена історія встигла одбитись і на обставинах, за яких надруковано було оцю першу нового українського письменства книгу. Вона з'являється випадково, без дозволу й навіть без відому автора, із одного з тих списків, що ходили поміж громадянством, і не на Україні а в далекій північній столиці. І це теж було натуральним попередньої історії наслідком. Централізаційна система, що з величезною експанзією прокинулася за петербурзької доби в російській історії, встигла вже тоді обдерти „провінцію“ і з людей, і з техніки—і натурально, все це збирається там, на півночі, в державному центрі, з божевільною сміливістю закладеному на фінському багніську. Отже не тільки перша наша книга, а й десятиліття по тому нечисленна українська книжна продукція зосереджується не по українських культурних центрах, а в Петербурзі та в Москві. Харків першу українську книгу дав тільки 1819 р. (окреме видання казки „Солопій та Хівря“ Гулака-Артемовського), а Київ спромігся на те-ж саме ще пізніше, бо аж 1837 р. (Карпенкові „Малоросійскія повісти), а твердо став він на той шлях уже в 40-х роках (Кулішева „Україна“, 1843). Вже одно це показує, яке радикальне спустошення в культурному житті України зробила система, що знайшла собі промовистий вираз у тому лапідарному—„книг никаких... не печатать“, як вона культурні сили розпоронила та з якими труднощами народжувалась, власне відроджувалась, наша книга. Колись, незадовго перед тим, Київ постачав був книгу на цілу Слов'янщину—тепер не тільки пасе задніх, але десятиліттями збирається, щоб поновити свої культурні традиції й зв'язати порвану нитку літературного розвитку.

Тим часом згаданим виданням „Енеїди все ж діло відродження української книги було зроблено, почин показано, і тому варто зазначити, хто саме найбільш до того спричинився.

На першому виданні „Енеїди“ позначено, що вийшла вона „иждивеніємъ М. Парпуры“,—отже це наймення повинно стояти серед наших видавців першим. Довгий час проте йому не тільки не було вдяки за почин, але навіть навпаки—ім'я це окривалось глузуванням та лайкою та ганьбою, як промітного пронири-шахрая, як „мацапури“, що, кажучи словами автора „Енеїди“,

Натуру мав він дуже бридку:
Кривив душею для прибутку—
Чужее отдавав в печать.

І ці обвинувачення, слідом за Котляревським, дожили були—чудно й вимовити—аж до нашого часу. А тим часом перший видавець наш ані трохи такої суворой догани не вартий. Поставивсь він до свого видання совісно, і очевидно мав на оці не якісь там прибутки, а бажання поділитися з громадою цікавою літературною новинкою, яку сам над усе, видко, був уподобав. Людина заможна, з чернігівського маєтного панства, М. Парпура й не був надто заінтересований у тих невеличких прибутках, що могла дати йому поема Котляревського. Що це був швидче вчинок мепената, аніж інтерес крамаря, показує і та зворушлива присвята на книзі, що викриває справжні заміри та плани видавця. „Любителямъ малоросійскаго слова усерднѣйше посвящается“—була це, видно, данина піетету до рідного слова, з якою до „любителей“ його обертается такий само любитель. І хоча перед автором перший наш видавець і прогрішив тим, що видав його книгу без дозволу, але в усякому разі пляму своєкористя та „бридкої натури“ мусимо з його зняти і ввідати натомісць хоч пізню подяку за добрий почин.

Справу видання української книги почато, як бачимо, чисто любительським, дилетанським чином. Знайшлася охоча людина і, між іншим, з ідейних міркувань, видала книгу. Могла й не знайтися, могла не видати. Цей елемент випадковости, несистематичности, кустарности лежить на українській книзі, за невеличкими винятками, цілого півстоліття і це знов же річ цілком зрозумілива. Українська книга на перших початках свого відродження не мала, та й не могла мати, ні сталого продуцента, ні сталого споживача. Все стояло на отім любительстві, на суб'єктивному почуванні поодиноких, дуже нечисленних осіб, що тішили тим власний, часто не гаразд усвідомлений потяг до рідного. Тому так часто стріваємо у продуцентів по передмовах жалі на те, що загибає рідна мова, переводиться, навіть вже конає, — і вони, продуценти, подають лишь окрушини живого колись, а тепер мертвого слова (Цертелев, Лукашевич, Метлинський і ин.). З другого боку, споживання випадкової літературної продукції не могло спиратись на масу, суспіль і одним лицем закріпачену й неписьменну, і йшло тільки між так само випадкових і тому нечисленних любителів. Цим і визначається доля української книги за перший період по її відродженні, себто аж до 60-х років XIX віку.

Коли не рахувати того, що з'являлося вряди-годи по столичних журналах, то матимемо таку картину українського видавництва. Слідом за „Енеїдою“ Котляревського — аж три видання: 1798, 1808 і 1809 рр., усі в Петербурзі — виходять там же такі: „Грамматика малоросійскаго нарѣчія“ Ол. Павловського (1818), „Опыт собранія старинныхъ малоросійскихъ пѣсней“ М. Цертелева (1819), „Малоросійскія приказки“ Є. Гребінки (два видання, 1834 і 1836), і його ж „Полтава“ (1836), „Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни“ Пл. Лукашевича (1836), „Козирь-дівка“ Квітки-Основ'яненка (1838), „Кобзарь“ (1840), „Катерина“ (1840) і „Гайдамаки“ (1841) Шевченка, „Ластівка“ Гребінки (1841), кілька книжок казаннів В. Гречулевича (1849, 1855 і 1856 рр.), збірка поезій „Що було на серці“ (1855) Афанасьева-Чужбинського. Приблизно стільки ж дала за той час і Москва: „Малоросійскія народныя пѣсни“ М. Максимовича (1827) і його ж „Украинскія народныя пѣсни“ (1834), „Малоросійскія повѣсти“ Квітки (1834—1837), „Насыкі

Въ Санкт-Петербургѣ
ЕНЕИДА

на

МАЛОРОССИЙСКИЙ ЯЗЫКЪ

перелицованная

И. Котляревскимъ.

Часть I.

Съ дозволенія

Санктпетербургской Цензуры.

Изданіе М. Парлуры.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

1798 года.

Титульна стор. Оригінал 20 × 11,5.

россійскихъ пѣсней“ М. Цертелева (1819), „Малоросійскія приказки“ Є. Гребінки (два видання, 1834 і 1836), і його ж „Полтава“ (1836), „Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни“ Пл. Лукашевича (1836), „Козирь-дівка“ Квітки-Основ'яненка (1838), „Кобзарь“ (1840), „Катерина“ (1840) і „Гайдамаки“ (1841) Шевченка, „Ластівка“ Гребінки (1841), кілька книжок казаннів В. Гречулевича (1849, 1855 і 1856 рр.), збірка поезій „Що було на серці“ (1855) Афанасьева-Чужбинського. Приблизно стільки ж дала за той час і Москва: „Малоросійскія народныя пѣсни“ М. Максимовича (1827) і його ж „Украинскія народныя пѣсни“ (1834), „Малоросійскія повѣсти“ Квітки (1834—1837), „Насыкі

українські казки“ Іська Материнки, себ-то Бодяньського (1835), „Чари“ Тополі (1837) і кілька книжок „Українскаго Сборника“ Срезневського, що містив між иншим ненадруковані до того твори Котляревського— „Наталка-Полтавка“ і „Москаль-Чарівник“ (1838 і 1841).

Зате вже з 30-х років починає на перше в українському видавництві місце вибиватись Харків. Харків, з його першим на українській території університетом, збирає до себе вже цілий гурток „любителів“ українського слова та письменників; він же робить і перші спроби місцевої преси як журнального типу („Українській Вѣстникъ“ і ин.), так і в формі модних тоді збірників-альманахів: „Утренняя звѣзда“ Петрова (1834), „Запорожская Старина“ Срезневського (1832—1838), „Сніп“ О. Корсуна (1841), „Молодик“ Бєцького (1843—1844) „Южный Русскій Сборникъ“ Метлинського (1848). В Харкові ж друкують свої твори окремо Квітка-Основ'яненко, Костомаров, Метлинський, Шерешеря-Писаревський і инш. І рівняючи до Харкова, тодішній Київ стоїть далеко позаду, давши тільки одиниці з вартих уваги виданнів: згадану вже „Україну“ Куліша (1843), „Сборникъ українскихъ пѣсень“ Максимовича (1848), „Байки и прибаютки“ Боровиковського (1852) та „Народныя южнорусскія пѣсни“ Метлинського (1854). Про інші міста з погляду українських виданнів можна й не згадувати, бо рідко де та й то хіба вряди-годи виходила десь українська книжка, яка очевидно навіть не могла знайти свого читача й гинула в безвісті цілком непривітана.

Отже бачимо, що цілого півстоліття з гаком (1798—1855) українська книга була з'явищем цілком випадковим, екзотичним, залежачи що-до своєї появи од таких мало-надійних причин, як своєрідне любительство та пієтизм до рідного слова, як випадкове перебування того чи иншого „любителя“ в одній з столиць. Хіба тільки Харківські літературні заповідтя дуже здалека нагадують трохи ніби вже зародки якоїсь систематичної на видавничому ґрунті роботи, та й то вони не розгорнулись на всю широчінь і занепадають разом з ширшими національними заходами 40-х років. Річ у тому, що саме тоді українська книга напоролась, уперше в новому столітті, на ті ж таки перепони, що занастали були вже наше письменство й видавництво XVIII віку. Голосний процес Кирило-Методієвського брацтва (1847 р.) закінчився, як відомо, заборонаю писати учасникам того процесу, найважливішим тоді українським письменникам—Шевченкові, Костомарову і Кулішеві, й винищуванням вже надрукованих їхніх творів. Проте й цього мало було для Миколаївського режиму. Він згадав давній, ще Петрів принцип—„книг никаких... не печатають“ і виступає з загальними проти українського письменства заходами. Цензура, і так надзвичайно причіплива та дріб'язкова, дістала наказ особливо пильнувати українських творів, жадним способом „не давая перевеса любви к родине над любовью к отечеству“. Як на ті часи, це був сигнал до винищення української книги, і коли додати до його ще й натуральну, під вражінням Кирило-Методієвської справи й тяжкої на її учасників кари, депресію серед української публіки—то не здивуємо, що слідом за 1847-м роком українське видавництво мало не цілком завмирає. До самого кінця Миколаївського царювання тяглася ця мертва порожня смуга, яку Драгоманов мав повну рацію згодом охрестити як „перший антракт“ в історії українства. Цим антрактом і кінчається перший у новішій історії української книги період.

III.

Початок нового періода можна датувати 1856-м роком—роком видання першого тому Кулішевих „Записокъ о Южной Руси“. Ми-

колаївський режим, характеризувався у Шевченка словами: „на всіх язиках все мовчить“, скінчився Севастопольським розгромом, і заступник фельдфебеля-царя мусів за-ради власного порятунку трохи попільжити громадянству. Стала одлига і в сфері друкованого слова і ці пільги маленькі попробувало використати й українське слово. Через те, що мало не всеньке культурне життя стягнуте було і купчилося тоді по столицях, оживлення знов помітно почалося в Петербурзі, де вже проживав тодішній привідця українського руху, Куліш, і куди згодом, одбувши десятилітню неволю в безводній пустині, повертається Шевченко, а за ним і Костомаров. Починається досить таки інтенсивний Петербурзький період українського друкованого слова. Найбільш енергійним діячем, можна сказати,—душею видавничої справи став цим разом Куліш. Допіру він дістав змогу, по десятилітньому мовчанні, виступати в літературі вже під власним ім'ям і розгортає кипучу, як на одну людину, і—що найголовніше—систематичну вже до певної міри працю в сфері українського видавництва. Заложивши з р. 1857-го власну друкарню, Куліш книгу за книгою пускає в світ українські твори—як передруки (твори Квітки в двох томах 1858 р., Котляревського усі гуртом і нарізно 1862 р., Гречулевича казання 1860 р. і т. и.), так і вперше видані (Куліша—„Записки о Южной Руси“ 1856—57 р., „Чорна Рада“ 1857, „Граматка“ 1857 і 1861 р., „Хмельницина“ 1861 р., „Досвітки“ 1862 р. то-що; твори Марка Вовчка 1857, збірник „Хата“ 1860 і т. и.). Надто цікава спроба Куліша видавати серію книжок спеціально для народнього читання під спільною назвою „Сільська бібліотека“, з творів кращих українських письменників складену (знаходимо тут наймення Шевченка, Квітки, Марка Вовчка, Стороженка, Мордовця, Ганни Барвінок, Номиса, Кузьменка, найбільше ж самого Куліша і дещо з народніх уст). За три роки, 1860—1862, вийшло цієї серії аж 39 номерів: 1860 р.—13, 1861—10, 1862—16. Це була перша спроба систематичного видавництва для народа, а коли не лічити листів Квітиних, то й перша взагалі спроба цілком популярної книги,—спроба, що на довго й по тому визначила була у нас тип народньої книжки, так званих „метеликів“. Окрім Петербургу, склади цих народніх виданнів були в Київі, Полтаві, Харкові, Чернігові та Одесі, залітали вони аж до Львова. Дехто з тодішніх студентів, як напр. Гнилоширов, пробували їздити з тими книжечками по ярмарках, уторовуючи тим шлях книжці вже безпосередньо до народу¹. Маємо звістки, що дехто з української молоді студенської того часу взагалі були першими пропагаторами на селі української книги, що являла собою суцю новину для нашого спантелеченого церковщиною та лубочною московщиною селянина.

Видання Кулішеві одмітні були і з надвірнього боку—досить чепурні, хоч і простенькі, охайненько видані, з гарною раз-у-раз коректою. Почувалось на них дбайливе око як самого видавця, так і його найближчого помічника Данила Каменецького, що його сам Куліш рекомендував за свого „секретаря, він же й хазаїн, і коректор, і іздатель“². Каменецький, що був за управителя в Кулішевій друкарні, сам був людина свідомо й інтелігентна, любив дуже видавничу і взагалі книгарську справу, і в історії української книги ім'я його не повинно піти в непам'ять. Тим більше, що і Куліш, і Каменецький не обмежувались тільки власним видавництвом, а мали взагалі вплив на друкарські і видавничі заходи тодішньої пе-

¹ Гавриш. А. П'ять день з життя X-го студента „Основа“, 1862 р, кн. IX.

² Письма Куліша къ Шевченку. „Кіевская Старина“. 1898, кн. II, стор. 236.

тербурзької громади: Куліш—як керівник, Каменецький—як технічна сила. Відомо, яку роль грав Куліш в „Основи“, де був найдіяльнішим співробітником. Безперечно, що мали вони свій голос і в інших видавничих заходах, з яких треба згадати засноване для популяризації науки видавництво під керуванням Костомарова. На виданій р. 1863 „Арихметиці“ Кониського позначено: „Видано Н. Костомаровим на громадські гроші, що зносяться народові для науки“. На жаль, цієї серії вийшло тільки дві книжечки (друга—Опатовичеві „Оповідання з святого писання“); дальші заходи проковтнула незабаром відновлена реакція.

Що українська книга на початку 60-х років починала здобувати вже собі якое місце в книжній справі взагалі, видно з того, що нею зацікавились були навіть професійні видавці,—люди, що оцінювали книжку як звичайний крам і, коли брались до видання, то тільки сподіваючись од того собі матеріального зиску. Так, з російських видавців видавали українські книги—Н. Тиблин („Повістки“ Марка Вовчка, 1861), П. Лобко („Народні оповідання“ Марка Вовчка, т. II, 1862), Литов („Сочиненія Е. П. Гребинки“, 1862; в 5-му томі українські його твори), Яковлев („Оповідання“ Марка Вовчка, т. III, 1865), Кожанчиков і Лисенков, що навіть позивалися за Шевченкового „Кобзаря“ (1867)¹.

Менше української книжки, як і взагалі всякої книжки в провінції, виходило тоді на Україні. Спеціально про Київ—аж озвався був Куліш в „Основи“, чудуючись не помалу з його мовчання. „Київ наш—чудний якийся город,—писав якое тоді Куліш.—Стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро-Слаут; славиться дивами своїми по всіх наших селах і хуторах; чуємо про ті дива з малого малечку; рине до його божий люд літо в літо зо всієї України. Здавалось би: оттут-то мусить словесность наша народня процвісти пишним цвітом! а виходить воно не так. Що ж цьому за причина?—запитає Куліш і відповідає лаконічно:—Багато причин, та піч у хаті“². Ми тепер можемо не зважати на ту „піч“, що одібрала була мову в Куліша, і назвати речі їх власним найменням. Річ у тому, що саме тоді Київ був зробився центром не так національної справи, як національних рахунків досить підозрілого типу. З одного боку казенне обрусіння, що саме тоді появилось було навіть своїх «ідеологів», як Говорський, Гогоцький, Аскоченський, Юзефович et tutti quanti; з другого, польські претензії на правобіцьку Україну—не тільки між собою сперечалися, але гуртом накинулись були на спільного ворога—молодий український рух. Куліш на власній особі зазнав був цього спільного ворогування: з доносу польських панів російська адміністрація конфіскувала його найневиннішу „Граматку“, немов якусь революційну прокламацію. На власній особі зазнав місцевих рахунків і Шевченко під час своєї останньої подорожі на Україну, діставши навіть з уст генерал-губернатора Київського авторитетну пораду—вертатись швидче до столиці... Звичайно, що така атмосфера, коли ворожі сили готувались до свого роду „трикутного бою“, не сприяла ані трохи культурній роботі. Вона ж прибила, можна сказати, на цвіту і початки київського видавництва, що все ж пробувало було народитись у формі найбільш тоді популярній, себ-то тих самих «метеликів». «Арихметика» Д. Мороза (1862), прегарні популярні колективної роботи нариси „Дещо про світ

¹ Єфремов, С. Шевченко на літературних позовах. „Наше Минуле“, 1919, кн. I II

² Куліш II—Перегляд українських книжок („Казки і байки“ Придніпрянця) „Основа“, 1862, I, стор. 57.

божий“, видані „коштом К(иївського) Гурта“¹ та „Байки“ Глібова (1862)—оце мабуть і все, що носило на собі дух громадських заходів для народньої освіти,—заходів, що зараз же і на самому початку й пригасли в полум'ї польського повстання. Решта з небагатьох київських виданнів не виходила по-за межі особистих заходів і того сорту літератури, що потім дістав був собі назву „самородної творчости“ (Цис, Шейковський та ин.). Для характеристики тодішньої плутанини на київському ґрунті годиться згадати, що київська адміністрація не зовсім тоді ще цуралась української мови: навіть єдиний на той час заступник місцевої преси—офіційальні «Губернскія

Вѣдомости» — подавав чимало українського матеріялу; київський губернатор свої промови до народу видає паралельно двома мовами—російською й українською; „Байки“ Глібова з означенням „для народнього читання“ видані були казенним коштом. Але незабаром та плутанина зникне і єдиний твердо запанує дух що-до української книги— дух традиційний для російського самодержавія.

Інші міста на Україні ще більш кустарно ставили тоді видавничу справу, хоча і в Чернігові, і в Полтаві, і в Харкові, де були українські громади—всюду бачимо разом і зародки громадських видавництв, початки та спроби використати друковане слово на освіту народню. Особливо це помітно було в Чернігові, де Глібів почав був видавати газету „Черниговскій Листокъ“ (1861—1863), що містив дещо й українською мовою і тому зібрав був круг себе молодих письменників не з самої Чернігівщини. Українська провінція почала була проки-

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

САБІТІНІ СТРІВУРІ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФІИ Е. ФІШЕРА.

Титульна стор. Оригінал 18 × 19.

датися й пробувала заговорити, принаймні київська цензура вже скаржилася, як читаємо у відомому циркулярі Валуєва, „на систематический наплыв изданий на малороссийском наречии“. Року 1863 цьому покладено кінець.

18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв спробував увести в береги ту повідь українських виданнів, що на неї скаржилася київська цензура. Циркуляр його до цензурних комітетів пробує принципіально обґрунтувати репресивні заходи проти українського

¹ В російському перекладі—„Свѣтъ Божій“—цю брошюру видано аж двічі: 1872 і 1882 рр.

слова, вбачаючи в йому лиш наслідки „польської інтриги“ та поси-
даючись на самих же „малоросіян“—видимо, типу Говорського—
що „никакого особенного малоросійського языка не было, нет и
быть не может“. А практичний висновок з тих принципіальних
тез зроблено в душі давнього Петрового наказу „чтобы к печати
дозволять только такие произведения на этом языке, которые при-
надлежат к области изящной литературы, пропуском же книг на
малоросійском языке как духовного содержания, так учебных и во-
обще назначенных для первоначального чтения народа, приоста-
новить ся“. Вагання урядових сфер що-до українського слова,
видимо, скінчилися.

Валуєвський циркуляр та заснована на йому інструкція цензурі
1866 р. одразу прибили українську книгу, тим більше, що разом з
тим реакція здула з України на далеку північ і більш енергійних
із молодих українців (Чубинського, Кониського, Єфименка то-що).
Удар був тим дужчий, що влучив у найдошкульніше місце. Адже
шестидесятники, що виступали взагалі під гаслом народньої освіти, усю
свою увагу на Україні скерували були як-раз на популярні видання,
а саме їх, як бачимо, і здоганяла в першу лінію заборона. Пропа-
дала ніби від цього сама рація українського видавництва, опускались
руки навіть у тих, хто не опинивсь на півночі. І проста статистика
показує, яким тяжким на українській книзі погромом одбився Ва-
луєвський циркуляр. З р. 1856 до 1863 число українських виданнів
неухильно йде вгору, зростаючи з року на рік; р. 1863-го цей зріст
одразу ламається і числом виданих у йому книг цей рік порів-
нявся з 1859 роком. 1864-й рік дає дальше зниження і між ви-
даними в йому книгами хіба дві варті уваги (Номисові „Українські
приказки“ та Лавренка „Пісні українського люду“); 1865 р. приніс
усього три українських книги (між ними єдина варта уваги—нові
„Оповідання“ Марка Вовчка), р. 1866-й—жадної, oprіч якогось лу-
бочного збірничка „песен Южной России¹. Здавалося, українське слово,
а разом з тим і українська книга в Росії просто перестали існувати.

IV.

Але це був тільки новий антракт в історії української книги,—
антракт, якого кінець позначився вже на початку 70-х років. Забо-
ронний курс хутко пережив себе і це використали молоді українські
сили. В 70-х роках вже Київ робиться центром українського руху.
Тут збираються найвизначніші українські наукові й літературні сили,
об'єднані в „Громаді“, що заснувалася ще під час медового місяця
російського лібералізму (на початку 60-х років). Починається кипуча
наукова робота, яка виявилась у відомій „експедиції“ Чубинського
(1869 р.) у новозаснованому „Юго-Западном Отделе“ Географічного То-
вариства (1872) й дала зразки не тільки збирання матеріяла, а й об-
робки його новими науковими методами. З'являється низка першо-
рядних художніх талантів (Левицький-Нечуй, Старицький і близький
до Київського гуртка Мирний), повстають початки українського теа-
тра (Старицький, Лисенко). Все це не могло, певна річ, не одбитися
і на долі української книги; з відомих казок Ів. Рудченка (1869—1870)
починає видавництво розвиватися в двох напрямках—популярної літе-
ратури та наукових і взагалі призначених для освіченої публіки творів.

¹ Подробиці див. у М. Комарова—Бібліографічний покажчик нової укра-
їнської літератури (1798—1883). „Рада“, Київ, 1883, та Д. Дорошенка. По-
кажчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 роки. Частина перша.
Чернівці, 1917.

Ціла низка виходить заходами Київської Громади популярних книжок, що мали на меті якусь практичну потребу, а насамперед дати народові в популярній формі відомості з тієї чи іншої парости знання або просто хорошу й цікаву, між іншим і дитячу, книжку. До цієї серії належать: поновлене видання популярної космографії „Дещо про світ божий“ (1874), „Розмова про небо та землю“ (1874) й „Розмова про земні сили“ Іванова-Комарова (1875), „Що робиться у воздуху і що з того треба знати землеробу“ (1875) та „Як розпізнати ґрунт“ (1876) Горбунова-Рєви, „Про звірів“ (По Брему) Яструбця (Хв. Вовка, 1876), „Ліки своєнародні“ Ст. Носа (1875), „Про хвороби і як їм допомогти“, „Про холеру“ (1875), „Як тепер одбуватиметься воєнна служба“ М. Троцького (1875), „Про кари, до яких присуджують мирові судді“ (1876), „Про українських козаків, татар та турків“ М. Драгоманова (1875), „Перші Київські князі“ (1876), „Татари і Литва на Україні“ (1876), „Унія і Петро Могила“ (1875) Ів. Левицького, „Дітські пісні, казки й загадки“ Лободовського (1876) і т. и. Це був тільки початок широкого популярного видавництва, яке існувало тільки несповна три роки (1874—1876) і припинилося в самім розквіті праці, наготовивши чимало книжок, яким вже не судилося побачити світу. Так, мені в рукописах того часу доводилось бачити— третю книжку „Розмов“ Іванова-Комарова, що давала популярну соціологію, надзвичайно гарно складену фізіологію („Як живе тіло людське“) Г. Стрижєвського і ин. Все це підпало вже під новий заборонний закон і не встигло вийти з-під друкарського станка.

Ці недовгі роки національної одлиги багато дали здобутків і в ділянці науки та художнього письменства: Рудченка Ів.—згадані вже Казки (1869—1870) і „Чумацкія народныя пѣсни“ (1874), Антоновича і Драгоманова знаменитий корпус історичної пісенности— „Историческія пѣсни малорусского народа“ (1874—1875), Драгоманова— „Малорусскія народныя преданія і рассказы“ (1876), Левченка— „Опытъ русско-украинскаго словаря“ (1874), величезний матеріал в „Трудахъ этнографическо-статистической экспедиціи“ П. Чубинського сім томів (СПБ, 1872—1878) та в двох томах „Записокъ Юго-Западнаго Отдѣла“ Географічного Товариства (1874—1875). З красного письменства бачимо також цілу серію творів Ів. Левицького, М. Старицького, О. Федьковича,— і знов же чимало творів, як „Хіба ревуть воли, як ясла повні“ П. Мирного або „Причепа“ Ів. Левицького, що були вже навіть дозволені цензурою, але на довго зникли з обрію українського читача в Росії.

Така була коротка, але надзвичайно плідна діяльність видавнича Київської Громади та її поодиноких членів у 70-х роках. Її з історичної перспективи можна вважати за блискучу сторінку в історії української книги, надто взявши на увагу становище друкованого слова взагалі в тодішній російській провінції. Київ тоді був чи не єдиним з провінціяльних міст, що розгорнув таку широку культурну роботу, яка звернула увагу на себе не тільки в центрах, але й за кордоном, скрізь викликаючи спочуття і здивування. Почав уже був вироблятися тип української популярної книги—удосконалені що-до змісту „метелики“ 60-х років; чисто літературна творчість усе ширше захоплює життя і опріч оригінальних творів дає вже й зразки перекладної роботи (М. Старицький). Рівняючи до цього досить широкого розмаху громадської літературно-видавничої діяльності в Київі, здобутки на тому полі поодиноких людей у самому Київі й інших містах лишаються далеко на задньому плані і мають розпорошений, несистематичний вигляд. У Київі по кілька книжок видали книгарі:

Ф. Піскунов (Гоголя-батька „Простак“, альманах „Чайка“, 1876, то-що), Федоров, Холевинський, Наголкин; в Одесі—книгар Распопов, у Харкові—дещо вийшли з творів Вол. Александрова. Перед і ідеологічно, і технічно все-ж веде Київ.

На жаль, ця робота в Києві звернула на себе увагу не тільки в наукових та культурних колах Росії й закордону, але і ближчу—в охочекомонно-поліційних самого Києва. Розцвіт українського видавництва збігається із розцвітом потайної й явної донощицької „літератури“ (Юзефович, Гогоцький та ін.), що на всі голоси товче в одно—що все це „естъ ничто иное, как попытка, которой маскируется чистейший социализм или, вернее, чистейшая демагогия“. За непоковий цими доносами уряд провадить якісь таємні слідства з приводу вже надрукованих з належного дозволу виданнів тільки за те, що писано їх українською мовою. З царського наказу складено було особливу нараду (міністри внутрішніх справ, освіти, шеф жандармів— і одна партикулярна особа, тайний совітник Юзефович); нарада, схарактеризувавши літературну й видавничу діяльність на Україні як „прикрытое только благовидными формами посягательство на государственное единство и целость России“, теж констатувала, що „центр этой преступной деятельности находится в настоящее время в Киеве“. В повітрі одразу запахло порохом...

18/30 травня 1876 р. напередодні „визвольної“ війни за слов'янство, цар підписав наказа, що ним засуджувано на смерть другий числом слов'янський народ. Наказ цей забороняв привозити українські видання з-за кордону, забороняв усякі видання українською мовою в Росії, окрім белетристики, забороняв цілком український театр і навіть ноти з українськими текстами, забороняв український правопис. Разом з тим закрито було центр української наукової роботи—„Юго-Западный Отдел“ Географічного Товариства в Києві, а його діячів (Чубинський, Житецький, то-що) порозсилено по-за межі України, а дехто (Драгоманов, Ф. Вовк) і сами емігрували за кордон, не бачучи жадних перспектив для легальної роботи на Україні. Київ одразу спустів і замовк. Здавалося—кінець зроблено українському письменству й книзі, принаймні справді таки всьому українському рухові стято голову.

V.

Попереду, ніж до дальшої перейти історії української книги в межах колишньої Росії, варто спинитись на одному епізоді, що хоч територіяльно виходив по-за межі України, але був органічним виявом як-раз українського життя й живився працею українських робітників слова. Маю на увазі закордонні видавництва 1870—80-х років, що дали перші спроби нелегальної соціалістичної літератури українською мовою.

Допіру вже згадано, що наслідком репресій дехто з українських діячів емігрував за кордон.

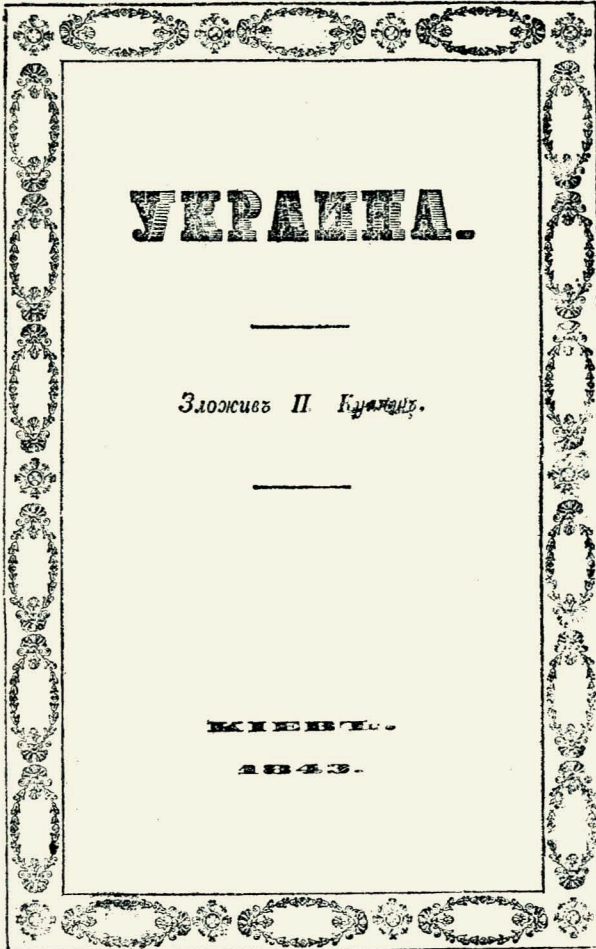
Потребу у вільному станку слово українське мало давно, як мало й матеріал для такого безцензурного поширення. Нелегальні твори Шевченка та декого з молодших письменників давно вже оберталися серед громади в рукописах і були навіть проби їх видавати¹. Так

¹ Маємо звістку про одне таке видання (в Москві) студенським гуртком, до якого належали й українці (автор української „Граматки“ Л. Ященко та ін.).— див. В. Алексеев. Студенческий кружок Аргиропуло и Зайчневского. „Голос Минувшего“, 1922, кн. 1, стр. 105; цікаві подробиці в книзі М. Лемке. Политические процессы в России 1860-х годов. Петроград, 1923 (Дело нелегального издательства и первой вольной типографии в Москве).

само були спроби озиватись на події й потреби дня в формі прокламацій українською мовою². Разом з тим, як росла реакція, зростала й потреба у вільному слові і для задоволення саме цієї потреби в першу лінію й повстала українська еміграція за кордон. Драгоманов виїздить за межі досягання царської цензури та жандармерії з виразною і планово обміркованою та громадським способом ухваленою метою — поставити десь у вільній стороні вільне українське видавництво, щоб боротися з російськими самодержавними порядками як загальними, так і спеціально спрямованими на українство. Це збіглося ще й з іншим процесом, що повстав був на Україні

через урядові утиски на революціонізування громадської думки.

Як відомо, реакція і другої половини 60-х і 70-х років викинула з вищих шкіл у Росії силу молоді особливо жіночої. Прагнучи освіти, молодь перебирається до закордонних університетів і тут на волі гуртується, побираючи не тільки науку, а й політичне виховання. Деякі міста, напр. Цюріх, стали немов центрами для молоді з Росії; було там чимало й українців з Великої України і з Галичини. Натурально, що між іншими питаннями революційної теорії і практики незабаром стала між цюріхською молоддю на порядок дня і українська справа: маємо в тогочасному листуванні сліди формених дебатів на українські теми і навіть одбулася була (р. 1873-го) свого роду російсько-українська конференція, що пробувала те питання

Обгортка. Оригінал 21×13.

розв'язати. Поміж українцями особливо визначну роль грав відомий С. Подолинський, один з перших соціалістів-українців, що гуртував українську молодь на ґрунті соціалізму. До того-ж самого, хоч може й не так рішуче, нагинав своїх молодих приятелів з Галичини і Драгоманов, надто по тому, як попалив за собою всі мости на Україні. В результаті маємо кілька спроб заснувати в Європі видавництва, що

¹ Міяковський, В. Революційні відозви до українського народу 1850—1870 рр. Київ, 1920. Порівн. М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і ин. Львів, 1908, стор. 121.

постачали б нелегально, головним чином соціалістичну літературу на Україну. Перша така спроба належить Подолинському.

Р. 1875-го у Відні за допомогою студентів-галичан він видав під псевдонімом Кістка свою брошуру „Парова машина“, в якій у белеристичній формі подано популярні відомості про експлоатацію робітництва в капіталістичній громаді та про конечну потребу соціальної революції, що одна тільки й може стан трудящих мас поліпшити. Другим номером пішла Подолинського ж брошура „Про бідність. Розмова перша“—про причини бідности та виклад науки про додаткову вартість; третьою була переробка російської „Хитрої Механики“ (про податки) під заголовком „Правда“; четвертою „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“ Ф. Волховського на тему аграрних злиднів та способу їх здохатись. Більше книжок цього видання вже не виходило, бо австрійська воля слова не видержала бунтарського тону останньої брошури й конфіскувала її, потягнувши до суду номінального видавця, О. Терлецького. На тому й стала ця в усякім разі цікава спроба соціалістичного видавництва, розрахованого на широкі маси трудящих¹. В Галичині „видання В. Кістки“ свого часу наробили були чимало розголосу і своїм змістом і може ще більше тим процесом судовим, що був першим взагалі соціалістичним процесом в Австрії з участю українців. Чи багато цих виданнів доходило на Україну—тепер важко сказати, хоча маємо сліди, що тут вони таки тряплялися. Адже „Парова машина“ й була тією книжкою, за яку вилетів з школи 15-літній Грінченко: видко, аж на Слобожанщину, до Харкова, залітали ті перші ластівки соціалістично-революційної літератури, що вивелися в австрійській столиці².

Далеко ширшу розгорнув діяльність видавничу перший наш громадський висланець за кордон, М. Драгоманов. Емігрував він за кордон, як знаємо, з громадського присуду і з безпосередньою метою—послужити вільним друкарським станком українській справі. Спершу він думав був оташуватись у Відні, як ближчому до України, особливо Галицької, європейському центрі. Але конфіскація „Правдивого слова“ і процес видавця перших соціалістичних українською мовою брошур—виразно довели, як небезпечно було-б розпочинати справу на австрійському ґрунті. Видавши у Відні одну тільки брошуру („По вопросу о малорусской литературѣ“, 1876), Драгоманов оселився в Женеві і мало не самотужки, за допомогою тільки невеличкого гуртка, десять років провадив широку видавничу роботу. „План літературно-політичної роботи,—писав опісля Драгоманов,—я склав собі такий: 1) перш за все дати яко мога більш матеріялу для пізнання України й її народу, культурних його заходів та стремлінь до волі й рівности; 2) як цим матеріялом, так і викладанням західно-європейських ліберальних та соціально-демократичних ідей спричинитись до організації по українських землях в Росії й Австрії політичних гуртків, котрі-б узялись за культурне, політичне й соціальне визволення народу“³. Відповідно до такого плану було зроблено і „поділ літературної праці: писати по-українському все, що стосується безпосередньо до України та до поширення в ній соціалістичних ідей; писати по-російському різні речі політично-лібераль-

¹ Подробиці див. у акад. М. Грушевського. З починів українського соціалістичного руху. Відень, 1922, стор. 34—44.

² По одному примірнику цих виданнів, пам'ятаю, було в Київській Міській Публічній бібліотеці (серед книжок, що подарував Юзефович). Видимо, ця офіційно-обрусительна установа й не догадувалася, яку „отруту“ в собі пере-держує...

³ Драгоманов, М. Автобіографія. Київ, 1917, стор. 39.

ного й федерального характеру, стежучи за всіма подіями, котрі хвилюють публіку в Росії¹. Першій половині зазначеного плану відповідала насамперед „Громада“ (5 томів неперіодичного видання та дві книжки журнального типу (1878—1882) і ціла низка брошур і більших праць: „Про багатство та бідність“ (по-українському й по-білоруському), „Про те, як наша земля стала не наша“ (1877), „Про хліборобство“ (1877), „Життя і здоров'я людей на Україні“ (1879) та „Ремесла й хвабрики на Україні“ (1880)—обидві С. Подолинського, „Марія“ Шевченка (1882), „Хіба ревуть воли, як ясла повні“, роман Мирного й Білика (1880) і т. и. До другої серії належать праці російською мовою—самого Драгоманова: „По вопросу о малорусской литературѣ“ (1876), „Турки внутренние и внѣшніе“ (1876), „Внутреннее рабство и война за освобождение“ (1877), „До чего довоевались?“ (1878), „За что старика обидѣли и кто его обижаетъ?“ (1878), „Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ“ (1877), „Соловья баснями не кормятъ“ (1880), „Было бы болото, а черти будутъ“ (1880), „Историческая Польша и великорусская демократія“ (1881), „Вільна Спілка — Вольный Союзъ. Опытъ украинской политико-соціальної програми“ (1884) й багато інших. Як у „Громаді“ маємо статті на програмові і практичної українські теми, так у російських брошурах Драгоманова² знайдемо одгук мало не на всі визначні події російського життя. „Мої політичні брошури,—згадував Драгоманов згодом,—спочатку викликали незадоволення російських соціалістів-революціонерів, але нарешті брошуру „До чего довоевались?“ передруковано петербурзькою потайною друкарнею і прийнято за кордоном, як прокламацію „Исполнительного Комитета русской соціально-революціонной партіи“³. Величезне значіння та вплив на формування політичної думки на Україні мала українська публіцистика Драгоманова. На „Громаді“ й інших його творах виховався ряд українських поколінь і в історії української громадської думки цей женеvський епізод нашого видавництва, не вважаючи на його недовгий час, займає виключне становище. Дарма що женеvським виданням важко було потрапляти до рук читача—„деякі видання, як свідчив сам Драгоманов, розійшлись зовсім“⁴ і безперечно своє діло робили, а надто під час тієї темноти безпросвітної, що чорною хмарою огорнула була Україну після 1876 року.

VI.

Політика денационалізації, наказом Петра I-го розпочата, в акті 1876 р., названім од імення його головного інспіратора *lex josephoviana*, досягла свого логічного завершення. Акт цей, дарма що не був опублікований, не лишав проте жадної продохвини для українського слова, бо навіть твори красенного письменства, не заборонені абсолютно, все-ж поставлено було в такі умови, серед яких їм надто важко було пропихатися крізь цензурні суточки. До того-ж ціла низка новел ще погіршувала становище; протягом 1880—1900 рр. було видано ще скількись наказів цензурі (8 жовтня 1881 р. та ин.), що ще зву-жували тісні рямці, в які убрано було українське слово. Так, заборонювано книги для дітей навіть белетристичні, бо „діти мусять

¹ Драгоманов, М. Автобіографія, стор. 40.

² Їх зібрано всі в паризькому виданні—„Собрание политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова“, два томи, 1905—1906.

³ Драгоманов, М. Автобіографія, стор. 42.

⁴ Драгоманов, М. Листи до Ів. Франка й інших. 1887—1895. Львів, 1908. стор. 7.

учитись по-руськи“; заборонено торкатися історичних сюжетів, забронено всі твори з життя інтелігенції, заборонювано поодинокі слова, як „Україна“, „Запорозька Січ“, „козак“ і т. и. Заборонювано нарешті все, до чого вигадлива фантазія того чи іншого цензора могла з будь-якого боку вчепитися, заборонювано через примху, бажання вислужитися і т. и.¹ Під тиском цього небувалого в новітній історії людськості акта українська книга перебувала цілих тридцять років (1876—1906). І як важко було царському урядові з ним розлучитися, видно з такого-от факта. Вже в 1905 р., коли таємний акт 1876 р. осудили не тільки наукові установи, як Російська Академія Наук і університети, а й старорежимний комітет міністрів, все-ж „с висоты престола“, як тоді говорили, залунало— „несвовременно“ скасувати кругом засуджені обмеження... Це класичне словечко, правда, пролунало й само таки невчасно, бо незабаром сам самодержець мусів урочистим маніфестом обіцяти „справжню волю слова“. Але формально акт 1876 р. скасовано вже геть-геть згодом по маніфесті 17 жовтня 1905 р.

Не треба дуже фантазії напружувати, щоб уявити собі, як одбився акт 1876 р. на українській книзі. Досить сказати, що р. 1877-го ж адної не вийшло української книги на цілому просторі Російської держави, од Молдавана аж до Фіна, як що не рахувати двох томів підготованих раніше до друку етнографічних „Трудовъ“ Чубинського (в Петербурзі). Все-ж інше враз мов лизень злизав. Злизав навіть речі дозволені перед тим цензурою, як „Причепа“ Левицького або „Хіба ревуть воли, як ясла повні“ П. Мирного та Білика, бо не знайшлося такого сміливого видавця, що-б узяв був на себе видання цих річей, які могли пропасти й після надрукування. Знищена-ж була книга Куліша „Хуторская философія и удаленная отъ свѣта поэзія“ (1879), яку автор хотів був випустити на підставі загального закону, що дозволяв книги по-над 10 аркушів без попередньої цензури². Серед українських авторів і видавців настала ще й просто психічна депресія, зневір'я було охопило людей до письменства причетних, і одні замовкли на довго, другі-ж подалися з своїми творами до Галичини.

Правда, тая депресія не довго точилася. Вже р. 1880—81-го після відомих сенаторських ревізій цензура була трохи ніби злагодніла і це використали видавці з громадською жилкою, як М. Старицький, Іван Левицький, Олена Пчілка, Б. Грінченко й ин. Старицькому пощастило було навіть, опріч окремих книжок свого komponування, почати щось ніби сурогат періодичного видання (збірник „Рада“, два томи, 1883 і 1884 р.); громадськими-ж заходами (Ол. Кониського) вийшов збірник „Луна“ (1881), хоча в йому лишилась тільки невеличка частка поданого до цензури матеріалу. Знов прориваються крізь цензуру популярно-наукові видання: „Про обкладки (дифтерит“) Ми-ча (1881), четверте видання брошури „Дещо про світ божий“ (1882), „Оповідання про комах“ О. Степовика (О. Комарова) (1882), „Про дифтерит або обкладки“ М. Хведоровського (1882), „Земля і люде в Росії“ К. Гамалії (1883), „Про грім та блискавку“ В. Чайченка (1883); проскакують навіть спроби підручників, як „Граматка“ (1883) (О. Кониського) та „Читанка“ Хуторного-Лубенця (1883). Але ця маленька одлига в цензурі тяглася недовго: збірниками „Нива“ (1885)

¹ Про цензурну практику тих часів див. мою статтю „Внѣ закона“, „Русское Богатство“, 1905, кн. I.

² Див. Кулішъ, П. А. Сочиненія и письма. Т. I. Київ, 1908, стор. 132. („Примѣчанія“). До речі буде згадати, що єдиним без попередньої цензури виданням українським був Шевченків „Кобзарь“ 1867 р. (Кожанчиківський).

Ілюстрація з „Молодика“ за 1844 р. (натур. розмір).

та „Степ“ (1886) можна датувати закінчення „ліберальної“ ери; крутий поворот до принципів Юзефовичового „закону“ знов позначився і точився з усією лютістю аж до початку, можна сказати, нового століття.

Все-ж 80-ті й 90-ті роки дають дещо цікаве в нашій видавничій справі. Видано було, та й не раз, твори як старших наших письменників (Котляревського, Гулака-Артемовського, Гребінки, Квітки, Кухаренка, Шевченка), так і молодших (Кониського, Глібова, Мордовця, Старицького, Левицького, П. Мирного, Кропивницького, Карпенка-Карого, Грінченка то-що). Правда, видання ці виходили випадково і просто тонули серед усякого мотлоху та сміття, що постачали такі видавці, як голосний під те лихоліття Гомолінський. Взагалі за українські видання почали вже братися приватні люде, книгари, мало звязані з громадськими кругами (Ільницький, Корейво, Панчешников, Іогансон у Києві, Михайлов у Харкові, московські „лубочники“ Ситін, Губанов та ин.). Поміж дрібною добрих книжок випускали вони далеко більше всякої макулатури, надто як-що вона претендувала на звісний „малоросійський юмор“ (твори Раєвського, Жуковського, Бораковського і безліч інших цілком самородних, здебільшого віршованих та драмованих писаннів). У великій часті в таких видавців були також численні „малоросійські п'сенники“, перетяжені здебільшого витворами півнародної музи, позбавленими чистоти й безпосередности щиронародних творів. Процент макулатури росте в залежності і поруч із зростом цензурних репресій, і кінець 80-х та початок 90-х років не дали майже нічого справді літературного, якщо не лічити творів Левицького, якому просто чудом пощастило видавати більшість своїх повістей і оповіданнів (1887). „Бувальщина“, „Кум-мірошник“, „Довгоязика Хвеська“, усякі численні „Оказії“,

„Василі та Галі“ або ще численніші „томи“ віршів, обсягом на 1—2 друкованих аркуші — оце було типовою „літературою“ на українській мові за тих жалю гідних часів. Ці видання цілком скомпромітували були українське слово в очах читача і, оскільки він знався на літературі й свідомо до неї ставився — тікав од усяких Ванченків, Грабин, Устенків-Гармашів та Мирославських-Винникових і шукав поживи в старих виданнях 60—70 років. Але був, видимо, якийсь споживач і тієї „самородної літератури“, скоро за видання її брались такі практики, як комерсанти-книгарі. Можна-ж увяти собі, які смаки серед такої публіки виховувала ця „література“! І треба було довгої й упертої роботи справді ідейних видавництв, щоб вернути українському слову втрачене й заграбане за призволом цензури спільними зусиллями нездар-авторів та спекулянтів-видавців реноме серйозности та літературности. Ця реабілітаційна, скажу так, робота, все-ж починається з середини 90-х років і навіть під непереможним цензурним терором досягає де-яких позитивних наслідків. В 90-х роках за видавничу справу знов беруться громадські круги, беруться систематично і встигають поробити проломи навіть у товстих мурах несамовитої цензури з часів темної реакції.

VII.

90-ті роки знають аж чотири вже видавництва, що повстали як реакція проти занепаду доброї слави українського письменства і з метою дати українському читачеві справді путящу книжку хоча-б і в тодішніх цензурних рямцях. Почин у цій справі належить справжньому борцеві за українську книгу Борисові Грінченкові.

Грінченко цю роботу почав ще за-молоду: на початку 80-тих років у Харкові збив він був гурток товаришів-учителів, що й видав кілька книжечок для народнього читання — перекладів, переробок, компіляцій. Опріч того Грінченко удавався до всіх відомих йому книгарів і видавців, постачаючи матеріал для видання народньої української книги. Результати цієї практики з російськими видавцями і навіть спроб за кордоном були досить сумні: і бралися вони за цю справу не дуже охоче, та й договоритись було з ними нелегко, а за-кордонні видання ще й тяжко було на Україну перевозити. „Як бачите, — писав Грінченко р. 1892-го до одного з своїх співробітників, подавши йому докладний опис митарств української книги, — скрізь уже запитувано і скрізь виходить одно, що в „сусіди“ погано прохатись, а треба своєї хати. Але поки не збудували своєї великої — будуймо хоч курені“¹ Таким „Курінем“ і було власне Грінченкове видавництво, що розпочав він р. 1894-го в Чернігові на гроші (1000 крб.), що пожертвував на цю справу один з його приятелів, Ів. Череватенко.

Багато перешкод стояло на заваді Грінченкові: цензура, вбогі технічні засоби в такому невеликому місті, як Чернігів, брак широких матеріяльних засобів на видавництво і власна незабезпеченість, що вимагала ще й сторонньої роботи за-ради шматка хліба, непротореність шляхів для самого збуту книги, невизначеність тоді ще самого українського читача й випадковість його і т. и. Надто допікала цензура, що часто в корені підрізувала і нищила заходи коло тієї чи іншої книжки. Доводилося братись на хитрощі, дурити цензуру невипертими заголовками, quasi-белетристичною формою, надолужувати упертістю, воювати за кожен рукопис, посилаючи скарги на цензу-

¹ Пісочинець, Д. Просвітньо-видавнича діяльність Б. Грінченка. Збірка „Над могилою Б. Грінченка“, Київ, 1910, стор. 55.

ру до міністра, до сената. „Заборони скрізь і раз-у-раз (добра потіха!)— писав він тоді до Д. Пісочинця.—А іноді й щастить, от як Загірній. У той час, як їй дозволяють напр. Стефенсона та Орлеанську дівчину, мені забороняють невинну Сахару або Гутенберга. Але я на те не зважаю. Мені заборонили Котляревського і по-українському, і по-московському. Переробив і знову незабаром пошлю. Те ж раджу й вам. Одмініть заголовок, псевдонім, пошліть від когось иншого. Бо хоча цензура й забороняє, але часом і пускає. Через віщо те пустила, а те заборонила, ніяк не можемо зрозуміти. Через те й доводиться посилати всячину, рахуючи собі, що а може так чи сяк проскочить“¹.

PIŪ KOPU KAZOK

NAPYSAŪ

SPIRYDON OSTASZEWSKI

dla wesoloho Mira

W I L Ū O.

DRUKIEM T. GLŪCKSBERGA

KSIĘGARZA I TYPOGRAFA SZRŪŁ BIAŁ. NAUKOWEGO OKR.

1850.

Титульна стор. Оригінал 18×11.

цею Грінченкові була його дружина Марія М-на—Загірня) і за обставин виключно несприятливих, то лишається тільки з подивом схилити голову перед цією енергією, працьовитістю та завзяттям.

На рік пізніше припадає заснування подібного-ж видавництва і в Києві (згодом воно відоме стало під назвою „Вік“). Ініціатива його

І ця невпинна боротьба з цензурою та іншими не-догідними обставинами дала кінець-кінцем показні наслідки. Року 1894-го вийшла перша видання Грінченкового книжка (його ж таки оповідання „Батько та дочка“); до року 1901-го, коли Грінченко мусів, виїждючи з Чернігова, своє чернігівське видавництво ліквідувати²— видано було з 50 книжок, по 5000—10000 пр. кожної. Окрім белетристики (твори Грінченка, Коцюбинського, Шевченка, Грабовського, Гребінки, Федковича та ин.), маємо тут цілу низку науково-популярних праць—з медицини, техніки, історії, природознавства. Можна сказати, що чернігівське видавництво відродило колишні традиції популярної української книжки і було першим у нас видавництвом, що провадило свою працю систематично, розширивши її, як рівняти до Кулішевої „Сільської бібліотеки“ 60-х років. І коли згадати, що це зроблено руками власне двох людей (невтомною помічни-

¹ Там само, стор. 60—61.

² Року 1902-го Грінченко 1001 крб. книгами і грішми передав Петербурзькому Благодійному Товариству з тим, щоб це був окремий видавничий фонд імени Ів. Череватенка. Див. „Отчетъ Благотвор. О-ва изданія общепользнихъ и дешевыхъ книгъ за 1902 г.“, стор. 8.

вийшла од Ол. Кониського, який передав видавництву основний „фонд“—75 крб.; складалося видавництво переважно з студенської молоді (О. Лотоцький, В. Доманицький, С. Єфремов, пізніше Ф. Матушевський, В. Дурдуковський та ин.). Р. 1896-го вийшла перша вже книжечка—„У тісної баби“ Кониського. Почалась власне та сама робота, яку провадив Грінченко в Чернігові: боротьба з цензурою, з хронічним безгрішшям, з браком організованого збуту і т. и. Десятками посилено рукописи до цензури—і з них вертались назад у такому вигляді, що можна було друкувати тільки одиниці¹. Та й тих одиниць видавництво спершу не здужало було подоліти власним коштом і тому дещо віддавало на видання приватним видавцям-книгарям. І все-ж за перші 10 років праці (1896—1905) „Вік“ видав 82 назвикнижок у 91 томі в 325700 прим. на суму близько 100000 крб². Спершу йшли самі дрібні видання і то по 2—3 на рік, та вже починаючи з 1900 р., справа стала вже на твердішній ґрунт. Того року виданий збірник „Вік“ розійшовся за кілька місяців і заложив під видавництво вже солідну, як на ті часи, матеріяльну підвалину.

Видання „Віку“ можна розбити на чотири серії: 1) серія народніх книжок—усього до 1918 р. 70 номерів, 2) „Українська бібліотека“—окремі твори українських письменників та збірні писання меншого обсягу—23 томи, 3) збірки творів українських письменників—9 томів і 4) по-за серіями збірники ріжних авторів та праці випадкового характеру—13 томів. До цього по 1905 році додано ще публіцистичну серію „Наші справи“—21 ном. Письменники, яких твори видавав „Вік“—оці: Бордуляк, Васильченко, Винниченко, Глібів, Гребінка, Грінченко, Грушевський, Дніпрова Чайка, Єфремов, Карпенко-Карий, Кобринська, Кониський, Коцюбинський, Кримський, Куліш, Левицький Ів., Левицький М., Марко Вовчок, Маркович Д., Мордовець, Мирний П., Пахаревський, Руданський, Свидницький, Тесленко, Федькович, Франко, Чернявський, Шевченко, Яновська. Крім того, в збірниках „Віку“—три томи „Віку“ (1902), „Літературний збірник на спомин О. Кониського“ (1903) і „На вічну пам'ять Котляревському“ (1904)—брали участь мало не всі як старші, так і молодші тогочасні наші письменники.

Одмітна цього видавництва риса та, що воно перше в 90-х роках вийшло з меж брошувної літератури і почало давати книгу, од якої вже одвик був український читач часів лихоліття. Такі видання, як збірники „Вік“ то-що, широкій публіці показали, що у нас є справжня література, а не самі „метелики“, є літературні традиції й літературні вигляди та перспективи. А це ж торувало шлях для новіших виданнів, між иншим і періодичного типу, що мали народитися вже по революції 1905 р.

Слабше виказало себе харківське видавництво молоді, що так само почало було свою роботу десь у другій половині 90-х років і гуртувалось біля Г. Хоткевича (позначало свої видання криптонімом: „видано Вс. І. Гуртом“—себ-то попросту гуртом). Це видавництво працювало всього років з 5 і десь перед першою революцією замовкло зовсім, видавши десятків півтора книжечок переважно белетристичного змісту (Шевченка, Франка, М. Грушевського, Хоткевича, Доброскока, Тогобочнього та ин.).

В самому кінці 1898-го р. в Петербурзі розпочало свою діяльність

¹ Я зробив був якось підрахунок цієї „війни з цензурою“—і ось які вийшли цифри: за р.р. 1895—1903 до цензури „Вік“ подав 230 рукописів, з них надруковано з 80, біля 1/3. Див. Єфремов, С. Внѣ закона. „Русское Богатство“, 1905, кн. I, стор. 88.

² Календар „Просвіти“ на р. 1908. Київ 1907, стор. 128.

Друкарство Цесарова Київ 22 Декабря 1875 г.

Литографія К. П. Волков

Обгортка „Чайки“, вил. Ф. Піскунова і Ф. Лєватто. 1876 р. Оригінал 35×26.

Товариство під довгим і нечупарним назвиськом—„Благотворительное Общество издания общепользных и дешевых книг“, що його практика зараз же скоротила неофіційно на „Благодійне Товариство“ або „Просвіта“. Розпочало може занадто скромно, опортуністично і під глум столичних острословів (Амфитеатров у „Новому Времени“), але незабаром, неустанними заходами й енергією головно П. Стебницького та О. Лотоцького, вибилося на визначну культурну установу. Це було єдине українське завданнями і складом товариство, хоч і в російській сорочці, що допустив офіційно старий режим напередодні свого конання. По деяких ваганнях на початку Товариство спеціалізувалося на виданні науково-популярної літератури і за 20 років свого існування видало цілу популярно-наукову бібліотеку з 80 назв по-над мільйон примірників (сільське господарство—12, медицина—6, природознавство—14, економіка і соціальні питання—10, історія—13, історія письменства—10 і т. и.). Найкращі українські популяризаторські сили давали Товариству свої твори: тут стріваємо ймення: Грінченка Б., Доманицького, Грінченкової М. (Загірня), Коваленка, Комарова М., Комарова О. (Степовик), Кониського, Корольова, Мод. Левицького, Є. Чикаленка і багатьох інших. Через те, що переводити через цензуру популярні твори було занадто важко, інші видавництва поступались Благодійному Товариству честю видати книжку, яку пощастило їм з неймовірними труднощами вирвати з цензурних лабетів,—так не раз робив напр. „Вік“. Практика ще з давнішніх часів освятила звичай подавати популярні відомості в ніби-белетристичній формі, в формі якоїсь „розмови“ чи „оповідання“—все заради того ж самого, щоб легше провести через цензуру, бо, мовляв, белетристика українською мовою не заборонена,—це також повною мірою використало Товариство. І коли буде розроблено архів Товариства та його таких керовників, як небіжчик П. Стебницький, то перед нас стане яскрава сторінка великого побутового значіння з часів, коли українська книжка тільки-но одвойовувала собі право на існування¹.

Окрім видання книги (спорадично випускали ще Київська та Одеська Громади), кінець XIX віку поставив на чергу ще й иншу справу—справу її розповсюдження. Спроби організувати розпродаж книги починаються давно,—на своєму місці я згадував про заходи Гнілосирова, що пробував сам розвозити українські видання по ярмарках. Були й потім спроби увійти в порозуміння з книгоношами, коробейниками, „рашівцями“ і т. и., але ці спроби не виходили по-за межі чистого кустарництва, були випадкові й тим самим великих наслідків не давали. Найбільшою перешкодою в справі розповсюдження було те, що видавці залежали тут од чужих книгарів, що держали українську книгу тільки між иншим і в її розповсюдженні мало були зацікавлені матеріально, базуючись головним чином на книзі російській. Часто вони просто зрікались брати українську книжку, а як і брали, то вона губилась на полицях у книгарнях поміж численними російськими виданнями, а читач не знав навіть, куди має обернутись по потрібну йому книгу і де її шукати. Отже українському видавцеві мало було видати книгу, а ще треба було самому подбати про її розповсюдження, не маючи на те потрібного апарату, звязків, досвіду. Так робив Грінченко, так робив «Вік», витрачаючи час і енергію на чисто книгарську справу і не маючи змоги поставити її широко та доцільно. Отже одним із перших захо-

¹ Огляд діяльності товариства подав О. К. в „Календарі Благодійного Товариства“ за 1919 р. Див. ще щорічні „Отчеты“ Товариства, що дають списи членів і силу відомостей що-до видання та розповсюдження української книги.

дів заснованої р. 1897-го (нелегальної) Всеукраїнської Організації (пізнішого ТУП'а—Товариство Українських Поступовців) було поставити на добрий шлях книгарську справу, завівши власну книгарню. Ще року 1895 студе-гонська молодь у Києві (пізніший „Вік“) мала невеличкий склад книжок на продаж, що містився в помешканні В. Доманицького; незабаром потому й редакція „Кіевскої Старини“ розпочала у себе, власне в помешканні В. Науменка, торг українськими книжками—старими виданнями, що лишилися були у деякого з громадян з 60-х і 70-років, та новими, що почали тоді заходами Старої Громади та молоді виходити. Це й було зерно першої української книгарні. Року 1897-го згадана Всеукраїнська Організація переняла на себе оту невеличку книжну коморку молоді й „Кіевскої Старини“ і відкрила під фірмою того ж таки журналу пам'ятну книгарню на Безаківській ул. в Києві. Помалу, крок за кроком, поширяла ця книгарня свої звязки та операції, завоювала книгарський ринок і досягла справді великому балансі українства, не кажучи вже про значіння її в книгарській та видавничій справі безпосередньо.

В. П. Степаненко.

личезних, як на ті часи, результатів, і не самих матеріальних. На чолі її стояв В. Степаненко, що зумів зробити офіційно «Книжний склад журналу «Кіевская Старина» легальним осередком широкої української пропаганди, що виховав не одну може тисячу свідомих українців. Власна громадська книгарня стала таким чином не останньою часткою в дореволюційно-

в дореволюційно-

в дореволюційно-

VIII.

Кригу, що сковувала нашу книжну продукцію, проломив нарешті 1905-й рік.

Віщування якоїсь одлиги були вже й попереду, дарма що реакція ще міцно держалася. Виявлялися вони і в тому, що почали з'являтися на нашому книгарському ринкові вже справжні книжки, а не самі щупленькі брошурки-„метелики“; і в тому, що хоч і одне видавництво могло вже держатись на самих науково - популярних, попереду безапеляційно заборонених виданнях; і в тому, що масово почали з'являтися альманахи-збірники, як сурогат журналістики; і в тому, нарешті, що таке антикварне, здавалось би, видання, як „Кіевская Старина“, можна стало пристосувати до щоденности бодай у белетристиці (українській) та в публіцистиці (покищо російською мовою). Проте всі заходи розсунути і ці вже осягнуті рямці розбивалися об старий мур Юзефовичевого закону. Всі клопотання про дозвіл, напр., українського журналу кінчались стереотипною фразою „не подлежає удовлетворению“. І коли вже навіть каміння возопило, коли наприкінці 1904-го року навіть старий комітет міністрів мусів признати, що „продолжающееся применение наложенного запрета, значительно затрудняя распространение среди малорусского населения по-

лезных сведений путем издания книг на понятном для крестьян наречии, препятствует повышению нынешнего низкого уровня крестьян малорусских губерний“¹,—коли буквально всі аж до „Гражданина“ кн. Мещерського осудили безглузді репресії—то й тоді ще система пробувала була опинатися. У вересні 1905-го року на думку комітета міністрів про скасування заборони українського слова цар одповів власноручним написом—„несвоевременно“. Але вже десь за місяць сам він маніфестом 17 жовтня мусів осудити систему репресій та обцяти цим разом вже „действительную свободу печати“. Крига скресла...

Але—на диво—українська книга й тут опинилась у винятковому становищі. Та преса, що існувала досі, заговорила, бодай попервах, сміливо і гостро. А та, якої не було—натурально так і лишилася без голосу. Треба було її ще створити. В Лубнях почав виходити „явочным порядком“ „Хлібороб“. Лагодились і по інших містах. А тим часом час ішов, начальство „вернулось“ і тимчасові правила 24 листопаду 1905 року поставили певні умови тільки для періодичних виданнів і зовсім мовчали про книгу. На підставі тимчасових правил кїївський губернатор не дав дозволу на газету „Громадське Слово“ та журнал „Нове життя, доглянувши в їх проспектах замах на єдність Росії. Правда, ці видання під іншими титулами почали таки виходити, але юридично справа з українським словом стояла все ж неясно, аж поки скасовано було наказ 18 травня 1876 р. Це сталося тільки в березні 1906 р. і українську книжку поставлено юридично в однакові умови з усіма іншими. Правда, тільки юридично, бо практика не забарилась показати, що українську книгу й газету конфісковували й судили часто за те, що по-російському проходило без жаднісіньких перешкод. Вже перший рік існування української преси являв із себе кладовище, мертвими кістками всіяне², а в забороні напр. кїївської „Просвіти“ р. 1910-го головну ролю грало як-раз її видавництво.

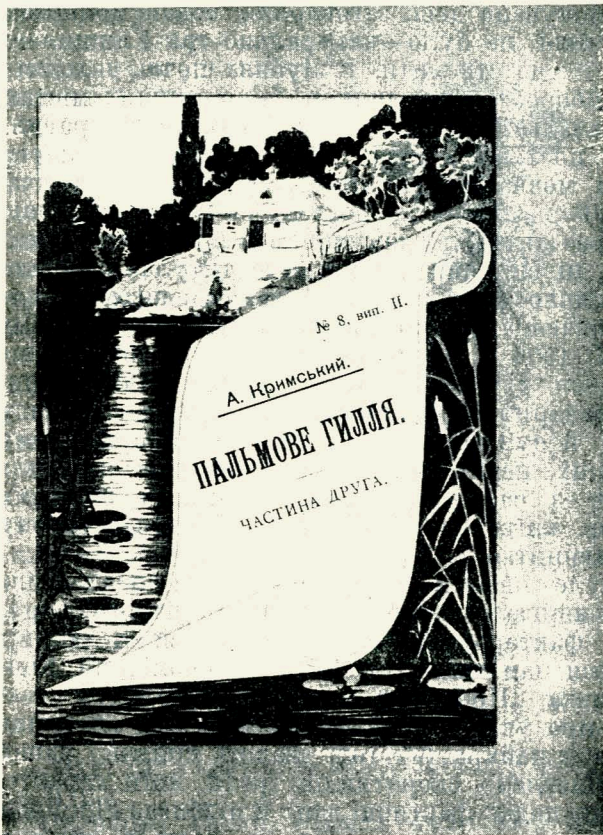
Проте навіть і це було певним здобутком проти недавнього лихоліття, і українська книга зразу ж із мало помітного струмочка зробилась видним фактором культурного життя. В лютому 1909 р. у Львові відбувся пам'ятний просвітно-економічний Конгрес, що урядила галицька „Просвіта“ з приводу 40-ліття своєї діяльності. З доповіддю про український книжковий рух виступив на цьому Конгресі один з найкращих тоді знавців книжної нашої справи В. Доманицький. Наведемо, скоротивши трохи, його характеристику, бо вона не тільки подає фактичні дані й підбиває підсумки за певний період, але й одбиває ті погляди, що мали на книжку українські діячі того часу,—себ-то сама вже стала до якоїсь міри історичним документом.

„Коли ми,—казав Доманицький,—попробуємо зібрати до купи дані про діяльність самих лишень 17 українських видавництв (цікаво, що аж 13 з них зосередилося у Кїїві!), то побачимо, що вони видали за увесь час (15 літ) більш 400 книжечок, великих і малих, в числі близькому до 2 мільйонів примірників. Самі два видавництва „Благодійне Товариство“ та „Вік“ дали більшу половину того. Крім того, що дали 17 видавництв, видали найменш $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ мільйона примірників окремі люде, отже загальне число можна два-

¹ Єфремов, С. Зам'ятки на текущія темы. „Кіевская Старина“, 1905, кн II, стор. 183.

² Грінченко, Б. Тяжким шляхом. Кїїв, 1907; Оленін, М. Українська преса від 17 жовтня 1905 р. до 1 липня 1906 р. „Рідний Край“, 1906, ч. 32—33; Єфремов, С. Відгуки з життя і письменства, „Л.-Н. Вістник“, 1907, кн. IV.

жати 2¹/₂—3 мільйона. Так виглядає український видавничий рух в Росії, коли брати здобутки його за 15 літ гуртом. Але щоб мати правдиве поняття про те, як виглядає він тепер, в якому зараз відношенню певні галузі літератури стоять між собою, то найкраще взяти статистику за минулий 1908 рік. До речі, ми маємо тепер дуже точну статистику для української літератури, бо „Главное Управление по дѣламъ печати“ в Петербурзі видає офіційльний тижневик „Книжная Лѣтопись“, де друкує точну бібліографію усього, що тільки виходить в якій-будь мові в російській державі... Отж розглянувши згадану Лѣтопись“, бачимо, що минулого року в Росії

Універсальна обгортка для „Української Бібліотеки“ вид-ва „Вік“.

вийшло 220 українських видань (крім часописів), тоб-то мало не вдвоє більш як за рік 1907 або 1906. Це перший потішаючий висновок. Далі бачимо, що на усе число (220 видань)—на красне письменство (поезію та драму) припадає 112 (50%), на наукові, публіцистичні і критичні—29 (13%), на популярно-наукові 40 (19%), на музичні 13 (6%), інформаційні 10 (5%) і таким чином усякий „луб“ і взагалі безвартісні книжки виносять тільки 7%... Це другий радісний висновок, бо він свідчить про те, що українська література в Росії майже виключно є продуктом людей національно свідомих і йде битим шляхом, прямуючи до визначеної цілі, що вона є література здорова, жива, корисна для люду... В кожному разі те, що вже зроблено і ро-

битися зараз, свідчить як найкраще, що українська література в Росії зрушила вже з мертвої точки, з кожним днем поширюється й поглиблюється, стає літературою справді народньою, а не існує для осолоди лишень жменьки „місцевих патріотів“. Про це свідчить і потішаючий баланс „Української Книгарні“ в Києві, який показує, що в році 1907 продаж української книжки зріс проти року 1906 на 18%, а року 1908—на цілих 66% проти того ж 1906 року. Отже і книгарська бухгалтерія стверджує те саме, що й наша статистика, тоб-то —що українська книжна продукція року 1908 зросла майже вдвоє проти років 1906 та 1907, і при тому зі зростом продукції так само майже вдвоє зріс і попит на неї...

Нарешті ми маємо один покажчик, що ми, як нація свідома свого

„я“, дійсно посуваємося наперед. Про це свідчить статистика, яку ми проробили над „Книжною Лїтописью“ за минулий рік, а саме: яке місце займає українська література серед інших національних літератур в Росії, судячи по числу видань в тій чи иншій мові? Отже констатуємо, що на першому місці стоїть мова російська (15971 видань, при тїм принаймні половина їх—урядові та офіційні: статuti, справоздання та инші видання державні, а не національно російські), на другому—польська (1963), далі німецька (568), потім жидівська (642), латишська (555), татарська (270), естонська (239) і аж за естонцями йдемо ми, українці—стоїмо на 8 місці, хоч, вважаючи на число населення, мусіли б стояти на 2-му... І от з цього погляду українці в Росії за останні два-три роки теж поступилися наперед, бо коли з кінцем 1908 року стоїмо ми в Росії на 8 місці..., то ще не далі, як року 1907, при тій літературній продукції, яку ми тоді мали, ми мусіли були стояти на 12-м місці: нас перевищали ще грузини, вірмени, французи та литовці...“¹.

Поти мови од свідка тих часів. До цього можна додати, що Доманицький вибрав справді типові цифри з тогочасної книжної продукції на Україні. Українська книжка як стала на 7—8 місце в Росії числом виданнів², так і ввесь час аж до самісінької війни 1914 р. уперто його одвойовувала, дарма що вже нові починались тоді репресивні заходи. Перед у літературній продукції, як і давніше, веде Київ. Опріч старших видавництв („Вік“ і спорадично инші), повстає низка енергійних нових, як „Час“, „Лан“, „Криниця“, „Український Учитель“, „Просвіти“, Б. Гріченка, то-що. По инших містах—у Полтаві, в Катеринославі, Харкові, Одесі, навіть у далекому Петербурзі—народжуються свої видавництва. Цілі друкарні (у Києві П. Барського, 1-ої Артїлі, в Полтаві Г. Маркевича й ин.) занято переважно українськими друками, живуть вже з українських видавництв. Книжка міняє не тільки зміст—міняє й зовнішнє обличчя, вигляд з-око́бу, виробляє свій тип, що важить головним чином на дрібну інтелігенцію—сільського вчителя, інтелігентного селянина, робітника. Ми мало маємо так званих розкішних виданнів, для яких ще не було у нас своєї публіки, зате пристойний, гарний, хоч і простий здебільшого вигляд робиться теж неодмінною рисою української книжної продукції. І читач тепер вже знав, де і як потрібну йому книжку шукати. Засновується по всіх більших і малих містах на Україні ціла низка нових книгарень, що постачали новонародженному читачеві не саму книгу, а й перші лекції національно-громадської свідомости. І це тепер була вже не філантропія,—всі вони стояли твердо на власних ногах, окупали себе і вже не потребували меценатства. Українська книга дожидалася тільки того моменту, коли вона зможе увійти в школу, куди їй поки що путь була заказана,—щоб зробитися справді головним фактором культури на Україні.

Але на цьому шляху чигала на неї ще одна пригода, яка становить найбільш може показний епізод в історії української книги „поміж двох революцій“ і найбільчїший спогад з усього нашого передреволюційного життя.

Збита з своїх давніших позицій, реакція силкуватась їх повернути зараз-же, слідом за тим, як їх була втратила. Репресії йшли crescendo і в реакційній пресі („Кієвлянинъ“, „Кієвъ“) лунали отверті

¹ Брик, І. та Коцюба, М. Перший український просвітно-економічний Конгрес. Львів, 1910, стор. 92—95.

² Систематичні огляди української книжної справи за рр. 1908—1910 провадив у „Раді“ той же таки Доманицький; по його смерті (1910 р.) це робилось тільки випадково.

голоси, що накликали до повороту на давні позиції. Вираз цим накликанням дав відомий циркуляр Столипіна з 20 січня 1910 р., що поставив по-за законом усіх „инородців“, на перше серед їх місце висунувши українців. Ювілеї Шевченкові 1911 і 1914 рр. і той галас, що з приводу їх нароблено було в офіціальних і офіціозних кругах, виразніше ще підкреслили, що реакція починає вже думати про повну рецепцію старого беззаконства. І події світової історії дали їм втіху ще раз спробувати старої заіржавілої ще з Петрових часів зброї.

ІХ.

19 липня (ст. ст.) оповіщено війну між Росією та Німеччиною, а вже другого дня закрито єдину щоденну українську газету. За нею

Універсальна обгортка для видань
Благодійного Т-ва.

слідом одно по одному в країну небуття спроваджено і всі інші на всенському просторі України видання — тижневі і місячники, загального і спеціального змісту, популярні і літературні. Всього загинуло першого-ж од початку війни місяця 15 періодичних видань, що виходили до війни переважно в Києві. На клопотання одного з заборонених видань (редакції газети „Рада“) про відновлення пролунала офіціальна погроза (буквально): „пусть лучше не просят“. Україна одразу повернулася в той стан, який поставив її був Юзефовичів закон 1876 р. Навіть гірше. Бо в міру того, як російське військо переходило кордон і забиралося в глиб Галичини, — зникали й там одно по одному українські видання, яких до війни виходило щось із 50. Був під час цієї „визвольної“, як охрестили її патріоти, війни один момент (кінець 1914 і початок 1915 р.),

коли на всенській етнографічній території України — жаднісінького українського органа не лишилось. Переможна армія свій шлях устеляла клаптями „мазепинських“ книг, які забирали з шкіл, з „Просвіт“, з книгарень, дерли на шматки й дускали за вітром. Коли-б не втікачі, що знайшли собі захист по той бік бойової лінії, то можна було-б подумати, що взагалі весь український народ вимер до ноги і жадного вже гласу не подає.

Не краще стояла справа і з виданням неперіодичної української

книжки. З початком репресій видавництва завмерли; ті, що були в роботі, книжки довелося припинити і деякі з них вийшли вже аж під час революції. Які спробували були вийти, ті конфісковано і видавців потягнуто до суду з неймовірно дикими обвинуваченнями. Так, книжці відомих оповіданнів С. Васильченка інкриміновано „взбудження к неповиновению закону і законным распоряжениям властей... а также возбуждение к бунтовщическому деянию“—і цим способом задержано вихід книжки на цілий рік. Бачучи таку практику, довелося на якийсь час припинити будь-яку видавничу діяльність, тим більше, що спочатку була проявилася взагалі повна депресія на книгарському ринку.

Проте що-до періодичних виданнів, преси, то не можна сказати, щоб бракувало спроб на їх відновлення. Навпаки—спроби ці починаються зараз-же по тому, як українську пресу знищено в 1914 р. Одні з цих спроб розбивалися, як ми знаємо, об погрози з високого місця („пусть лучше не просят“), інші-ж ніби мали змогу перетворитися в життя, але не на довго. Треба сказати, що саме Київські умови виявили себе були найбільш непримиренно до української книги, тому згадані спроби почали перекидатися на інші міста по Україні і навіть по-за її межами. В Одесі виходив журнал „Основа“ (замість „Л.-Н. Вістника“), в Харкові—„Слово“, „Гасло“, в Катеринославі малося видавати „Степ“, „Час“, у Москві—„Тепла роса“, „Промінь“. Але й ці хитрощі мало справи помагали: видання спинювано іноді ще до народження погрозами на адресу типографії, в усякім разі в сповиточку—на першому-другому числі приходив їм неминучий кінець. Одна тільки „Украинская Жизнь“ у Москві виходила увесь час, з неволі заступаючи всю українську пресу, та час від часу народжувалися нелегальні, літографовані видання („Боротьба“, то що). Рецепція старої безправности і самодурства по всенській тріумфувала лінії.

◀ Тим часом позначилися разом і симптоми протилежного процесу. Нищучи українську книжку, уряд не помітив, як тим самим він збудив до неї й величезну цікавість і саме в тих кругах, що досі мало або й зовсім не зачеплені були ні взагалі культурною справою, ні українським рухом зокрема. Не все гинуло під руйницькою рукою варварства та несвідомости, але де-що й приховувалося з любов'ю та замишуванням: той самий шлях, усіяний біло клапцями понищених книг був разом і шляхом усвідомлення широких мас, що досі різно йшли з культурними змаганнями інтелігенції. З Галичини тисячі привезли і „повного Шевченка“, і низку інших книг, досі на Україні не виданих; побачили, що де инде єсть, а тому й у нас можливе, інше становище українського слова, можлива напр. українська школа, можливе взагалі життя, на інший штиб організоване. Школа вбивства, грабунку та розпусти зробилась разом і школою усвідомлення. І от саме під час війни, так десь з р. 1916-го, прокидається надзвичайний попит на українську книгу, що мало не зовсім упав був на початку війни. Книгарні ломляться од замовленнів; навіть видання, які роками лежали на полицях нерухомо, хутко розкуповуються, не кажучи вже про такі, що й перше мали добрий на себе попит; полиці прудко спорожняються. Вже перед революцією 1917 р. це з'явище викликало справжні страхи, що ми незабаром лишимось без книжки, не маючи на той час змоги поновити запас книжного надбання й задовольнити попит, що все зростає. Мара книжкового голоду стояла вже цілком реальною небезпекою, якій запобігти не давали перешкоди цензурної і технічної натурі. З цим почуттям близького голоду на книжку і вступає український книгарський

ринок у добу революції. Але це вже інша, нова і самостійна, сторінка в новітній історії української книги.

Почалась ця історія під гаслом—„книг никаких... не печатають“. Закінчилась в розглянутому періоді під тим самим гаслом, тільки модернізованим і озброєним найновішою технікою нищення: „не разрешаю—пусть лучше не просят“... Між цих двох афоризмів і вкладається значною мірою історія української книги за нового часу, вони були для неї тими рямцями, з яких вона ввесь час, цілі століття, силкувалася випоренути і фізично, давно вже переросши їх у процесі розвитку мірою потреб своїх. „Наше правительство,—признавався один із стовпів його, царський міністр Столипін,—начиная с XVIII столетия, постоянно боролось против движения, известного в наше время под наименованием украинского“¹—боролось насамперед у культурній сфері, в сфері друкованого слова. Як ту боротьбу проваджено, якими способами—ми бачили. Українське слово „на пожарах“ палено. Українське слово нищено штрафами та руйнуванням друкарень. Українське слово припинювано заборонами, його систематично ставлено по-за законом, навіть по-за специфічним російським законом; до його неухильно прикладувано ті способи, які навіть Катерина II з похвальним цинізмом іменувала „непристойними“; йому раз-ураз допікали усіма заходами, на які тільки міг спосудитися вигадливий розум чиновника-обрусителя. Цілі століття тяглися це допикання. Забуто тут було тільки одно: що вирвати язик, одібрати мову цілому народові—на це мало вигадливості всіх чиновників з усього світа. Приплив живого слова з самого перводжерела—од народа—раз-у-раз обмивав смердючі виразки, заподіювані катівською рукою, розсовував пристроєні рямці, іноді трошив їх і в нівець повертав усю систему гніту над найкращим виразником культури, друкованим словом. Сама вже періодичність репресій показувала, що боротьба проти слова була власне безнадійна і що мусів прийти час, коли в неї вибито буде з рук єдино звичну для неї зброю. Цей час прийшов у лютому 1917 р., з лютневою революцією, якою українська книга має датовувати початок нового періоду в своєму, дуже ще неблагоустроенному, існуванні.

Акад. Сергій Єфремов.

¹) Циркуляр 20 січня 1910 р.

✓ 108

